

בין כלורופיל לבטון: הקשר בין שירת הטבע העירוני לבין תכנון ערים

ורד טוהר ועדי וולפסון

תקציר

המאמר מתמקד בתת-סוגה ספרותית חדשה המכונה כאן שירת טבע עירוני. ההנחה שאנו מניחים כאן היא ששירת טבע עירוני מקיימת דיאלוג בין יצירת האדם לבין הטבע עצמו ומנסה לפענח את מקומה של האנושות בין השניים. במאמר מוצגת קריאה בשישה שירים מאת משוררים ישראלים עכשוויים. באמצעות השירים מוצע מודל של רצף בין 'שירה עירונית' לבין שירת 'טבע עירוני' ומנוסחים המאפיינים של שירת הטבע העירוני. קריאה בשירים, החושפים את עולמותיהם וחוויותיהם של המשוררות והמשוררים החיים בסביבות אורבניות, עשויה לשמש כהשראה וכבסיס רעיוני ורגשי לתכנון עירוני מושכל, ולהוות כלי משתף חדש לתכנון עירוני המתבסס על החוויה האישית של האדם בעיר.

מילות מפתח

טבע עירוני
שירת טבע
אקופואטיקה
תכנון עירוני

טוהר, ו. וולפסון, ע. (2022). בין כלורופיל לבטון: הקשר בין שירת טבע עירוני לבין תכנון ערים. תכנון, 19 (1).

ההיווצרות שלה, אך ברשימה זו אנו מתמקדים בשירים שהטבע האורבני הוא הנושא שלהם. כמו כן, נדייק שלא כל שיר עירוני הוא שיר טבע עירוני, וכן, כמובן, גם לא כל שיר בן זמננו הוא עירוני, על אף שמרבית הסיכויים שנכתב בתוך מרחב עירוני. כן מתבקש להבדיל גם בין שירת טבע קלאסית – המעמידה את יופיו של הטבע, לרוב זה אשר מצוי מחוץ למרחב העירוני במרכזה (Keith, 1980) – לעומת שירת הטבע העירוני, שהיא תת-סוגה חדשה יחסית. אף שירה לירית, המעמידה את האדם במרכז ומביעה הלך נפש אישי ופרטי יותר, עושה לא פעם שימוש בלשון פיגורטיבית ובאימז'ים מהטבע, אך גם היא לא דווקא שירת טבע עירוני. לאחרונה התפתחה צורת בת ספרותית חדשה של שירת טבע – שירה המכונה אקופואטיקה (Gifford, 1995), שבמרכזה מצבו המתדרדר של הטבע בשל הפעילות האנושית והצורך להוביל לתיקון מצב זה (טוהר וולפסון, 2021), אף היא לרוב אינה עוסקת בטבע העירוני, אם כי לעיתים היא מפנה זרקור גם אל מצבו של הטבע בעיר. כל אלה הם תתי סוגים בתוך מערכת גדולה של ביטויים פואטיים אודות עולם הטבע והם משוחחים זה עם זה ומהדהדים זה לתוך זה.

אודות המושג טבע עירוני

המושג "טבע עירוני", אשר נולד בשנות השבעים של המאה העשרים, מתייחס למפגש בין טבע לעיר כחלק מתכנון עירוני ומאורח חיים בעיר, וליחסי הגומלין בין אדם לסביבה (Gandy, 2006). טבע עירוני מתייחס לשימור שטחים פתוחים ומערכות ביולוגיות ואקולוגיות טבעיות בתוך הערים, באזורים כגון שטחי בור, נחלים, חורשות,

באחד מפרקי ספרו המונומנטלי "הערים הסמויות מן העין" (1972) כותב איטאלו קלווינו כך: "מי שרוכב שעה ארוכה במרחבים פראיים, נמלא לפתע תשוקה לעיר". תובנה זו, אשר מצביעה על אחד התסכולים הגדולים של האדם – הכמיהה הכפולה שלו הן אל הפראי והן אל הקידמה והמודרנה – תעמוד במרכזם של הדברים הבאים, ובמיוחד ביטוייה השיריים של כמיהה זו.

רשימה זו תמוקד אפוא במה שנכנה להלן בשם: שירת הטבע העירוני, המפגישה בין הצד הטבעי והפראי של החיים הלא-אנושיים על פני כדור הארץ לבין הצד הבנוי וההנדסי של העיר המודרנית, ובתוך כך על סוגיות של תכנון עירוני. באמצעות קריאה בקבוצה של שירי טבע עירוני נציג את החיבור או הקונפליקט שנוצר מן המפגש בין הטבע לתרבות, ונדגיש כיצד העיר שהיוותה תמיד מוקד של תשוקה היא לא פעם גם מוקד של איום. יתרה מכך, המרווח בין האימה לתשוקה הוא זה אשר מאפשר את האוקסימורון "טבע עירוני".

בדברים שלהלן נתעכב אפוא על שירים המציגים את עולם הביטוי לסוגיו: עצים, שיחים, ציפורים ועוד – המפלס לו חיים בתוך סביבת האספלט, הבטון והזכוכית של העיר הישראלית. ההנחה שנציב כאן היא ששירת טבע עירוני עוסקת באתגרים של החיבור בין הסביבה הטבעית לסביבה האנושית ומנסה לפענח את מקומו של האדם הדובר שירה בין השניים.

אמנם, כיוון שמרבית בני האדם על כדור הארץ חיים בתנאים אורבניים, במידה זו או אחרת, הרי שטכנית כמעט כל יצירה ספרותית הנכתבת היום היא אורבנית מבחינת מרחבי

מעצים את הקהילה, תורם לזהות של העיר ומשפר את איכות הסביבה העירונית. למשל עצים נותנים צל וממתנים את החום, סופגים מי גשמים ושיטפונות ומקבעים סחף של קרקע, מנקים את האוויר מפיח ומזהמים וממתנים רעש, וגם מקבעים פחמן דו חמצני שהוא גז חממה הגורם למשבר האקלים.

כאמור, על אף האוקסימורון הטמון בביטוי טבע עירוני, העיר קמה מתוך סביבה טבעית והיא מוקפת בה, ומאפיינים רבים של הסביבה הטבעית, על הרכיבים הביוטיים שלה, קרי צמחים ובעלי חיים, והמאפיינים הא-ביוטיים, למשל נחל או הר, ממשיכים להיות חלק מהסביבה העירונית. למעשה, בעת העתיקה ועבור דרך ימי הביניים, כל הישובים הוקמו בסמוך למקור מים, באזורים בהם מי התהום היו גבוהים מספיק או על גדות נהרות או אגמים. פעמים רבות הישובים הוקמו לחופי ים, שסיפק לתושבים מזון וגם איפשר להקים נמלים ולקיים מסחר. וכן לעיתים הנטייה היתה להקים את הערים במקומות גבוהים ואסטרטגיים ולנצל את הטופוגרפיה הטבעית. רק בעת החדשה התהפכו היוצרות, כשהחל האדם לשנות את פני השטח הטבעיים באופן פעיל כדי להתאים אותם לשאיפות האורבניות שלו, למשל להטות נחלים ולשטח הרים. יחד עם זאת, הניגוד בין הפראי למלאכותי ובין הטבע לתרבות, הוא ניגוד מרתק אשר מגיע למלוא מימושו בעיר המודרנית, הבנויה נדבכים של מובלעות טבע המוקפות באזורים מעשה ידי אדם.

קריאה בשירי טבע עירוני

קריאה בכמה שירי טבע עירוני שפורסמו בישראל בעשור האחרון מגלה ניואנסים שונים של ביטויי טבע עירוני והיחס כלפיהם.

השיר "קסם באר שבעי" מאת יולנטה (הזיכרון חזק מן השמש, 2013), מתאר את באר שבע המדברית. בשיר זה מדמה עצמה הדוברת לקוסמת המבצעת קסמים בנוף העיר: "בְּכַל עֶרֶב אֲנִי הוֹפֵכֶת אֶת הַגְּבֻעוֹת הַצְּהָבוֹת לְמִטְפַּחַת אֲדָמָה / זֶחַל הָאֲגוּזָה לְמִתְפַּתֵּל כְּרִקְדָּנִית בְּטוֹן / מְכַנֵּס אוֹתָהּ בְּתַנוּעַת גָּמֶל אֶל מְאוֹתָהּ / בְּאֶגְרוֹף הַכְּפוּי". המאפיין הבולט של העיר באר שבע לפי השיר הוא בטון, אך יחד עם זאת יש טבע אשר חודר אל העיר: חול המדבר והגבעות הצהובות. הטבע מבצבץ גם במטאפורות האנימיסטיות שהמשוררת בונה: "זחל אגודל", "תנועת גמל", כרמז לגמלים שמגיעים אל העיר, ובמטאפורות הבוטניות: "פרחי בטון", "אבקני חול". כלומר הטבע המתואר בשיר הוא טבע לא מופר ולא אינטנסיבי, שאינו בתוך העיר ממש, אף שיש לו השפעה משמעותית על המשוררת. יתרה מכך מוגבלותו של הטבע המיוצג בשיר היא בבואה לאופן בו המשוררת תופשת את העיר – חסרת צבע, נוקשה, ממתנה לערב אשר יושיע את

מסדרונות אקולוגיים ועוד. בנוסף, הוא מתייחס גם לשטחים ציבוריים פתוחים בתוך האזורים הבנויים, המוגדרים כשטח פתוח ירוק בין בתים ובניינים, והם כוללים גנים, פארקים ועוד.

ערכי הטבע והסביבה הנופית של העיר משמשים כתשתית הפיסית שלה וכמסגרתה התכנונית. בעוד הסביבה הבנויה מעשה ידי אדם יכולה להיות זהה בערים שונות, מה שמגדיר את ייחודן של ערים הוא השונות שהן מגלות בטופוגרפיה, באקלים, ובמערכות האקולוגיות (Douglas, 2019). על כן היום יותר מתמיד מתחדד הצורך לשלב בין המערכות הטבעיות והמרקם הבנוי כבסיס תכנוני ברמות השונות – מתוכניות מתאר ותוכניות אב ועד לתוכניות בינוי עיר (מנדלסון, 2017, 2010, Snep). תוכניות אלה מאזנות בין שימור לפיתוח ומגדירות את התפקודים של האזורים השונים בעיר. יתרה מכך, הטבע העירוני על מופעיו השונים, הכרחי לפיתוח בר קיימא של העיר, פיתוח המשקלל היבטים חברתיים, כלכליים וסביבתיים יחד, ולשמירה על חוסן עירוני, שמתבטא ביכולתן של ערים להסתגל לשינויים מקומיים וגלובליים, כל אלה משמשים היום מרכיב חיוני בתכנון העירוני (Chiesura, 2004, Bernardini, & Irvine, 2007, Samuelsson et al., 2020).

עיצובה מחדש של הסביבה הטבעית והמרתה לסביבה אנושית, ההשפעה המשמעותית של האדם על המערכות הטבעיות והניתוק בין האדם לסביבה, הובילו עם השנים להבנה שיש חשיבות לשמור ולפתח ערכי טבע ונוף גם בעיר. כיוצא בכך התפתחו מודלים שונים של טבע עירוני, המתייחסים לאזור בו מתקיים מכלול של מרכיבים טבעיים ומערכות אקולוגיות הקיימות בתוך הסביבה האנושית הבנויה.

נהוג להגדיר שני סוגי אתרי טבע עירוני עיקריים, בהתאם למידת הטבעיות של האתר: הראשון הוא שטח טבעי או שטח בור שכמעט ואינו מופר, בו מתקיימות מערכות אקולוגיות טבעיות, על כל מרכיביהן החיים והדוממים, למשל בריכת חורף מקומית או אתר פריחה, בעוד השני הוא שטח בו מתקיימות מערכות אקולוגיות לא מקומיות שהובאו והסתגלו למקום, למשל יער נטוע. וכמובן שיש מנעד רחב ביניהם. כמו כן, מבחינים גם בין שני סוגים שונים של שטחים פתוחים בעיר: שטחים אינטנסיביים יותר ונורמטיביים, כגון פארקים וגנים, ושטחים תפקודיים, כגון שטחי חיץ, אזורים מגוננים ועוד. לבסוף, ערכי טבע עירוניים יכולים להיות קבועים, כמו חורשה, או עונתיים, כמו בריכת חורף.

לטבע עירוני יש תועלות רבות וחשיבות גדולה, הן לסביבה הטבעית והן לאדם (Kaplan, 1984). מעבר לחיבור הבלתי אמצעי והישיר בין האדם לסביבה, על החשיבות הפסיכולוגית, התרפויטית והבריאותית שלו, טבע עירוני

נינוחות והנאה. כך מצליח איינשטיין לשחזר את התודעה הילדית המרוכזת בעצמה התופשת את פיסת הטבע הקטנטנה בעולם ומלואו.

אווירה שונה לחלוטין שוררת בשיר "שלושה עורבים" מאת יהונדב פרלמן (על פי הדיבור, 2006), בו מתואר הקונפליקט בין הטבע לסמלים מובהקים של החברה האנושית המתועשת, שנפגשים במפּרָץ חיפה. מפּרָץ טבעי וייחודי זה למרגלות הר הכרמל הירוק, הוא גם אזור תעשייה ענק, הכולל מפעלים ותחנת כוח מזהמים, לצד אתרי אחסון של חומרים מסוכנים ונמל. אלה מדגישים את הקונפליקט בין הסביבה האנושית והסביבה הטבעית, ובעיקר את הסכנה שהתיעוש מטיל על הסביבה הטבעית ועל האדם. כמו כן, הם מציגים את הכשל התכנוני באזור ואת האתגר בתכנון מושכל, שיוּדע לשלב בין צרכים כלכליים ותעסוקה לבין איכות חיים ובריאות הציבור. כל אלה נרמזים כבר בכותרת השיר, בהיות העורבים סמל ספרותי מקובל בספרות האירופית למוות, ומשתרגים לאורך השיר כולו. השיר מתחיל בתיאור של העורבים הצופים על סביבתם: "שְלוֹשָׁה עוֹרְבִים שְׁחֹרִים צוֹפִים עַל הַמִּפְרָץ", ויש בו תיאור מורכב של הטבע העירוני המקומי, על הסביבה הטבעית והסביבה הבנויה שבו, שאף מתערבבות יחד, למשל "עַל שֵׁפֶךְ הַקִּישוֹן הַמְתַפְתֵּל בּוֹאֶכָה הַנְּמֵל" וגם "לְהַק הַיּוֹנִים מִתְאַבֵּן מְעַל לְמַגְוֵרוֹת דָּגוֹן". אך במרכזו, המשורר מקונן על העזובה ועל הכיעור, ובעיקר על העובדה שהעיר כמו נעצרה מלכת ולא התפתחה בשל הזיהום, כשהוא עושה חיבור בין אלמנטים טבעיים, כמו אבן והר, לאלמנטים אנושיים, כגון אצטבה ומשקולת: "נוֹפֶה שֶׁל הָעִיר מְנַח עַל הָאֶצְטָבָה הַבְּנֵי / בְּמִשְׁקֵלֵת הַנְּצִבְרֵת לְעֶרְמָה, לְהַר, לְתַקּוּפַת / חַיִּים שְׁאִין לָהֶם הוֹפְכִין". הטבע בשיר מהים ובו הנמל, עבור בנחל הקישון ועד להר הכרמל, הוא טבע אינטנסיבי הממוקם במרכז העיר, אך הוא מופר שוב ושוב על ידי האדם, עד כדי כך שביטויי המוות הרבים בשיר זה, בין שהם מרומזים ובין שהם מפורשים, מייצרים את הנימה האירונית של השיר, אשר אמנם עוסק בטבע, אך זהו טבע מת בשל חטאי האדם. שירו של פרלמן הוא לפיכך שיר קינה המבכה את כישלון התכנון העירוני במקום ואת נצחונה של העיר על הטבע.

לעומת תמונת המוות של פרלמן, בשיר "תמונת קיץ" של שי דותן (על קצה המותר, עם עובד, 2005), מתוארת תמונת טבע עירוני בשטח מופר שבין הבתים, תמונה פסטורלית של הדובר היושב בתוך חדר בבניין, שמאחוריו נטוע עץ, ועל ענפיו ציפורים: "הָאֵרֶן בְּחֶצֶר הָאֲחֹרִית / נוֹצָה נְעוּצָה בְּעֶרְףְּ הַבְּנֵין", והוא קוטף מהעץ באופן מטאפורי את ציורי הציפורים שנשמעים כשירה: "כִּיָּאן בְּחֶדֶר בְּבֶקֶר קִיץ מְתַלְבֵּט אֲנִי קוֹטֵף מִעֲנַפָּיו / אֶת שִׁיכַת הַדְּרוֹרִים". יש בשיר ביטוי למרכיבים הביזוטים והא-ביוטים בטבע, וכן לסביבה הבנויה

העיר מכאבי היום עד שלא תהיה כמעט: "תִּכְף הַיָּא תַעֲלֵם / וְתִשָּׂאב אֶל תוֹךְ עֲצָמָה / כָּל הָעִיר הַזֹּאת". האמנם המשוררת כותבת על העיר ולא על עצמה? למעשה המשוררת משתמשת במטאפורה השחוקה של באר שבע כעיר אפורה ומדברית, דימוי שנוצר בציבוריות הישראלית הרחבה כתוצאה ממה שהיום מבינים אותו כתכנון עירוני לקוי שלא השכיל לחבר בין הסביבה הטבעית לסביבה האנושית - וזאת כדי לתאר מצב נפשי של דיכאון.

ביטויי פליאה אל מול המקסם של הטבע מצוי גם בשיר "שבע שורות על פלא הירקון" מאת רוני סומק (גן עדן לאורז, כנרת זמורה דביר, 1996). בשיר זה הטבע - הלא הוא נחל הירקון והפארק סביבו - חוצה את העיר, אינטנסיבי אך מופר באופן חלקי. הנחל מוצג כאן כפלא של ממש, מחזה נדיר עד כדי כך שיש בו כדי להרשים נערה בפגישת אוהבים: "תְּבַל לְשֶׁנֶק סִיָּה אַחַת עוֹבְרַת, עֲבָשׁוּ שְׁאֵנִי מְרָאָה לְמִיִּשְׁהִי לֹא מִכָּאן / אֶת פְּלֵא הַיִּרְקוֹן". זוהי דוגמה מובהקת לשיר שבו הטבע העירוני משמש לפנאי ולהשראה, כאשר גם ללא אזכור מלא של המרכיבים הטבעיים השונים, עומדת ברקע כלל המערכת האקולוגית המתקיימת בנחל: דגים, אצות, ועוד, ועל גדות הנחל: צמחייה, בעלי חיים ועוד. זוהי דוגמה מובהקת גם לתכנון עירוני מוצלח, שהשכיל לפנות מקום לטבע ולמקסם את התועלות שלו, תועלות שמסתכמות בשיר במילה אחת: פלא. עיקר מחשבותיו של הדובר בשיר נתונות להצלחת המפגש הרומנטי עם הנערה שמגיעה אל העיר הגדולה והיא "לא מכאן" - כשהוא מדמה עצמו בתחילת השיר לקוסם השולף תכסיסים כדי להרשים אותה: "עוֹד מְעַט תִּשְׁלַף הָעִיר תֵּל אַבִּיב כְּמוֹ אֶקְדָּח". סצינת הסקס המתוכננת שהיא בבחינת משאלה, אפשר אף עתידה להתממש במרחב הטבע העירוני, מרחב הפרא, מקום שעדיין מקנה אשלייה של התבודדות בתוך השאון של העיר הגדולה. גדת הנחל כאתר של פיתוי גברי הוא טופוס עתיק יומין שרוני סומק עושה בו שימוש ומתאים אותו למרחב הישראלי. עשרות שירים ופזמונים מזכירים את הירקון כנקודת ייחוס ייחודית בנוף האורבני של תל אביב שהיא ללא ספק הסמל האורבני המרכזי של ישראל. בשיר "תל אביב גדות הירקון 1950" מאת אריק איינשטיין, למשל, הוא חוזר אל הירקון כאל נוף ילדות נוסטלגי המייצג זיכרונות של דור. הטקסט מדגיש את המערכת האקולוגית של הירקון על מרכיביה השונים: "שמש צהובה בשמיים", "שני ילדים יושבים בתוך שורשי אקליפטוס ענק", "ששותה לרוויה את המים הכחולים". לא רק שהטבע העירוני עומד במרכז השיר, כמערכת אקולוגית שלמה, אלא העיר על מאפייניה התרבותיים כלל לא מוזכרת בו, פרט לאזכור שמה ולידיעה שמדובר בנחל שחוצה את העיר תל אביב. יתרה מכך, ההתרחשות המתוארת בשיר כמעט נמצאת מחוץ למקום ולזמן, והיא מלאת התפעלות,

לתמוך בפיתוח ובצורך בתוכנית זו או אחרת, ובו בזמן להתנגד ליישום שלה במיקום נתון. הניגוד הזה מציג את הבעייתיות המרכזית של התופעה.

למעשה משעול אינה מצביעה על העזובה ועל ההרס שבחצר הזו, או להתנגדות כל שהיא, אשר נגרמים כתוצאה מפעילות אנושית, על אף שאלו יכולים להתפרש מהשימוש בביטוי, אלא על העובדה שאף אחד לא טורח לראות את היופי שיש באותה חצר אחורית, גם אם הוא בדמות פריחה מרהיבה וחד יומית של קקטוס ששמו לא ידוע, ומלינה: "וְאִם אֲנִי לֹא אֶקְרָא אוֹתוֹ / מִי יִקְרָא?". כלומר הטבע העירוני לפי משעול הוא זה שנמצא בחצר האחורית, ולא רק בדמות קקטוס שמסמל אותו וממוקם בחצר האחורית במובן הפיזי, כך שהוא נסתר מפניו מעיני ההולכים ושבים וקשה לראות אותו, אלא גם בתפיסה של בני האדם את הטבע כמשהו שולי ואפילו כמטרד שמעכב פיתוח של תשתיות ועוד. למעשה משעול מבקשת להפוך את החצר האחורית לחצר קדמית כלומר להציב את הטבע העירוני, הבתולי או המעוצב, על כל יופיו, במרכז עולמם של אנשי העיר. במובן זה, שיר זה הוא גם שיר אקופואטי, הן בממדי הנושא והלשון שמתארים את הפער בין היופי לעזובה ובין העיר הבנויה לבין מעט הטבע שיש בה, טבע המאויים תדירות על ידי בני האדם, והן בשם השיר, אחריות, ובשאלה הרטורית בסופו: "מי יראה?", שמצביעים על הפעולה שהמשוררת נוקטת כשהיא מתריעה על המצב ומבקשת מכולם לפקוח עיניים ולראות (טוהר וולפסון, 2021). בכך הטבע העירוני הוא אמצעי להציג מחאה ולדרוש מהציבור הרחב ומקבלי ההחלטות להבין את התועלות של טבע שכזה בעיר ולהגן עליו.

שיר טבע עירוני נוסף, הפעם כזה שנכנס אל פנים הבית העירוני, הוא השיר "פרח עציץ" מאת יובל ששון (קומפוסט, הוצאת כליל מקום, 2020). בשיר קצר זה, המתכתב עם שיר הילדים "עציץ פרחים" מאת חיים נחמן ביאליק, מוצג הניגוד והמרחק בין הטבע העירוני, אשר מצטמצם לטבע מינימליסטי, כמעט סינטטי, בעציץ אחד במרפסת: "טֵבַע קֶטָן שְׁלִי / בְּעֵצִיץ בְּמֶרְפֶּסֶת", ובין מרחבי הטבע הגדולים המצויים מחוץ לעיר: "לֹא תִבֵּל שְׁאֲנִי מִסְתַּפֵּק / בְּכָל כֶּךָ מְעַט / בְּשֶׁלְעוֹלָם יֵשׁ לְהִצִיעַ לִי כֵּל כֶּךָ הֶרְבֵּה?" הסיטואציה של דירה עירונית שבה מגדלים הדיירים עציץ במרפסת היא סיטואציה מוכרת בערים רבות בעולם, אך בשיר זה משתמש ששון באימאז' הזה כדי לבטא ביקורת עצמית על הנכונות של העירוני להסתפק בכל כך מעט בשמחוץ לעיר מחכה לו כל כך הרבה. ודווקא המינימליזם הזה, שמתבטא בשיר הקצר ובכך שאין פירוט של גודל העציץ או סוג הצמח שבו, כמו גם של העולם הטבעי העשיר והפראי, מתארים מחד את החשיבות והנחיצות בטבע, בבית ובעיר, ומנגד את הפער בין הטבע העירוני לטבע שמחוץ לעיר. זהו אפוא שיר

ולאדם, כלומר לכל המרכיבים של טבע עירוני, המשתרגים עם המרכיבים הבנויים של העיר. האורן, על צמרתו וענפיו, הוא הנציג של הפְּלוֹרָה, ואת ממלכת החי, הפְּאֻנָּה, מייצגת שירת הדרורים, והבית על חדריו את הסביבה האנושית. והבחירה באורן ובדרור, כמייצגים את הטבע אינה מקרית, היא בראש ובראשונה בחירה עירונית מקומית, המאפיינת במיוחד את נופי העיר ירושלים במציאות בה גר וכותב המשורר. אך מעל לכל, בשיר זה, הדובר הוא גם צופה המתעד את חווית הפליאה שלו מתוך החוויה הבסיסית של חיבור אל הטבע, שנדמה כי התכנון העירוני השכיל לשמר ואף להעצים.

שיר נוסף, המציג את יופיו של הטבע האורבני הנסתר מן העין הוא "אחריות" מאת אגי משעול (ראה שם, הקיבוץ המאוחד, 1999). שיר קצר זה, המעמיד במרכז קקטוס אחד על פריחתו המרהיבה והחד פעמית: "בְּחֶצֶר הָאֲחוּרִית / פּוֹרֶחַ הַיּוֹם / (לְיוֹם) / הַקֶּקְטוּס הַזֶּה שְׁשָׁמוֹ / לֹא יְדוּעַ לִי", מציג כמה פרדוקסים בנוגע לטבע העירוני בפרט וליחסי הגומלין בין האדם לסביבה ככלל, כמו גם בהקשר של תכנון ופיתוח עירוניים. "חצר אחורית" היא משל למקום מוזנח או כזה שלא שמים אליו לב, וכיוצא בכך גם למקום בו נעשים לא פעם מעשים בהיחבא. במובן זה המושג יכול להתייחס גם לשטחים א-פורמליים או "מרחבים אפורים" הקיימים בעיר. מרחבים אלה מוגדרים כאזורים ללא מעמד חוקי ברור, אשר אינם מוכרים על ידי הרשויות ונשארים בשולי העירוניות, כלומר "בצל" העיר הרשמית והמתוכננת (Yiftachel, 2009).

השימוש במושג "חצר אחורית", מתקשר מיד גם למונח הסביבתי המוכר "לא בחצר האחורית שלי" או נימבי (NIMBY-Not In My Back Yard), שהתייחס תחילה למאבקים אזרחיים נגד מפגעים סביבתיים בדמות מפעל תעשייתי מזהם, אתר פסולת או נחל ובו מי שפכים הממוקמים בצמידות לבתי המגורים או בפאתי העיר, דהיינו נימבי סביבתי. יחד עם זאת, תופעת הנימבי כיום מתייחסת גם להיבטים רחבים יותר, למשל להתנגדות מקומית להקמה של בית מחסה או מרכז שיקום כזה או אחר בשכונה או בעיר, כלומר נימבי חברתי. ההגדרה המקובלת של נימבי היא התנגדות מקומית של תושבים או התארגנות ממוסדת לפעולת פיתוח הסמוכה למקום מגוריהם, שעוצמתה עולה ככל שהקרבה למקום המגורים עולה (Lake, 1993). למעשה המושג מקפל בתוכו היבט חיובי שהוא לרוב סמוי, ועיקרו ההבנה וההסכמה בצורך בתכנון ופיתוח למען הכלל וקידום טוב משותף, למול היבט שלילי וגלוי, המתבטא בהתנגדות לתוכניות יישומיות, כגון תוכניות בניין במקום נתון, כאשר הדרישה היא להעתיק את תוכנית למקום אחר. כך מבקש הציבור למעשה לאחוז את החבל בשני קצותיו, כלומר

שירים שונים ייענו מן הסתם באופן שונה לכל אחד מארבעת הרצפים הללו. אם נחזור לשיר של רוני סומק, "שבע שורות על פלא הירקון", הרי שניתן לומר שמהות המרחב היא טבע עירוני, שהוא נחל הירקון כמערכת אקולוגית אינטנסיבית הנמצאת בלב העיר תל אביב. בהקשר למקומו של המרחב בשיר, הרי שהירקון תופש מקום מרכזי בשיר והוא לב השיר. מבחינת מוגדרות המרחב, הרי שמלבד שם הקוד "ירקון", המוכר לכל ישראלי בכלל ותל אביבי בפרט, והיותו נחל על כל המשמעות האקולוגית שלו, אין בשיר כל תיאור אחר של המערכת האקולוגית או הסביבה הטבעית. ואילו מבחינת החיבור למרחב, השיר מדגים כיצד הטבע העירוני הופך להיות חלק מהמרחב העירוני, ומקום מלא הוד ויופי המעורר השראה.

בשיר "שלושה עורבים" של יהונדב פלדמן לעומת זאת, המבט על הטבע העירוני במפרץ חיפה יותר מפורט ומורכב, והוא מציג את הדיאלוג והקונפליקט בין המרחב הטבעי והמרכיבים החיים והדוממים שבו לבין המרחב העירוני הבנוי. הנחל, נחל הקישון, מתחבר אל הנמל והאזניות מעטרות את הים, וגם היונים מעופפות ומקוששות מזון מעל ממגורות החיטה שניצבות בלב העיר על קו החוף. על כן, מבחינת מהות המרחב, ברור שמדובר בטבע עירוני מובהק, אינטנסיבי ומופר. מבחינת מקומו של המרחב, החיבור בין הסביבה הטבעית והסביבה הבנויה הוא לב השיר, אך הוא יוצר קונפליקט, ומבחינת המורכבות היא מירבית. יחד עם זאת, השיר מדגיש את עננת המוות המרחפת מעל האזור – איום שנרמז מתוך היכרות עם מצב האזור במציאות. השיר עצמו מרמז למצבו הקשה של האזור באמצעות איזכורי שלושת העורבים וכן באמצעות איזכור נחל הקישון שהוא נחל מזוהם בשפכים רעילים.

בשיר "פרח עציץ" מאת יובל ששון, מדובר בסביבה ארובנית לגמרי, בה הטבע העירוני כולו מצטמצם לכדי עציץ במרפסת, שהוא בחזקת עולם ומלואו, ולא מדובר פה על טבע עירוני מבחינה אקולוגית אלא רק לסממן טבעי בסביבה הבנויה. יחד עם זאת, העציץ, המסמל את הטבע כולו, הוא מרכז השיר הקצר הזה, והוא משמש כהתרסה על הניתוק והריחוק של האדם מהטבע וההשתלטות של הסביבה הבנויה על הסביבה הטבעית, גם אם הטבע מוגדר רק באופן סימבולי. יתרה מכך הוא מייצר את חווית הפליאה ונותן לדובר בשיר השראה, ובכך החיבור למרחב הוא חיובי.

השירים שקראנו כאן מקיימים דרגות שונות של דיאלוג בין מה שהוא פרי יצירת האדם לבין מה שהוא פרי יצירת הטבע, גם אם זהו טבע מרוסן או שיש בו התערבות אנושית. שיר טבע עירוני מובהק מתרכז בשטחים הטבעיים בין האזורים הבנויים, אינטנסיביים או תפקודיים, מופרים או לא, אשר נמצאים בטבורה של עיר – על ידי תיאור שלהם, או על

חשבון נפש אשר יוצא מתוך מודעות למחירים שגובה העיר מהאדם. הטבע עומד במרכז השיר, הן באימאז' והן בביקורת על המרחק של האדם מן הטבע. שיר זה, העוסק בפער בין הבית והמרפסת בעיר לבין טבע הנרחב מחוץ לעיר, יכול להוות גם סמן לחשיבות ולמקום שיש לתת לטבע העירוני בתכנון העירוני, כלומר להשאיר בסמיכות לבתים שטחים ירוקים ופתוחים מגוונים, שיספקו לתושבים טבע נגיש וזמין במבט מהחלון או מהמרפסת וביציאה מהבית, ויציע להם את כל מה שלעולם יש להציע.

קווים לדמותו של שיר הטבע העירוני

שירת טבע עירוני מכילה בו זמנית מרכיבים מהסביבה האנושית הבנויה: רחובות, כבישים, בניינים, חנויות ועוד, ומרכיבים מהסביבה הטבעית: בעלי חיים, צמחים, ערכי טבע או תצורות נוף. אך עדיין ניתן למצוא קשת שלמה של מינונים דיאלקטיים בין הטבע לבין העירוניות. בשירים מסוימים המרכיבים השונים ארוגים זה בזה ומקיימים אינטגרציה ואף דיאלוג ביניהם, ולעומת זאת בשירים אחרים הם נפרדים. גם המינון והאיזון של המרכיבים השונים של הטבע העירוני, המרכזיות של הטבע העירוני בשיר והאופן בו הוא משמש את המשורר משתנים משיר לשיר.

מאחר שתיאור והתייחסות לטבע עירוני באשר הוא הם מאפיינים עמומים, אנו מבקשים לנסח שלושה קריטריונים אשר יסייעו במיקום של שירי טבע עירוני על הרצף בין שיר עירוני שיש בו מרכיבים טבעיים לבין שיר טבע עירוני מובהק. הקריטריון הראשון הוא מהות המרחב המתואר בשיר. האם מדובר במרחב של סביבה טבעית אינטנסיבית, מופרת או שאינה מופרת, בתוך העיר, או טבע עירוני תפקודי בסביבה אורבנית בנויה? הקריטריון השני הוא מקומו של המרחב בהתרחשות השירית. האם המרחב הטבעי עומד כרקע להתרחשות או שהוא נושא ההתרחשות? הקריטריון השלישי הוא מידת המוגדרות של המרחב המתואר. האם המרחב זוכה לפירוט נרחב או שהוא מיוצג באמצעות סינקדוכות סימבוליות בודדות הנושאות בתוכן מטעני משמעות שלמים? את שלושת הקריטריונים הללו ניתן לייצג באמצעות ארבעה רצפים: מהות המרחב: בין סביבה טבעית לסביבה אורבנית. מקומו של המרחב: בין רקע למרכז. מוגדרות המרחב: בין תיאור נרחב למטאפורות סימבוליות בודדות. בנוסף לקריטריונים אלה, אנו מציעים לבחון גם את החיבור למרחב: האופן בו ההשלמה או הקונפליקט בין הטבע לעיר משפיעים על הלך הרוח של הדובר. כלומר האם השיר מתאר הלך רוח חיובי של יופי, פליאה, הנאה וחיית, בשל המיקום והתפקוד של הטבע העירוני בסביבה הבנויה, או הלך רוח של הרס וחורבן, כתוצאה מהמאבק בין הסביבה הבנויה והטבעית.

Douglas, I. 2019. **50 years change in urban land use and ecological planning globally in the era of design with nature.** *Ecosystem health and sustainability*, 5(1), 185-198.

Gandy, M. (2006). **Urban nature and the ecological imaginary.** In: Heynen, N., Kaika, M., & Swyngedouw, E. (Eds.) *In the nature of cities.* Routledge.

Gifford, T. (1995). **Green Voices: Understanding contemporary nature poetry.** Manchester University Press.

Kaplan, R. (1984). **Impact of urban nature: A theoretical analysis.** *Urban ecology*, 8(3), 189-197.

Keith, W. J. (1980). **The poetry of nature: Rural perspectives in poetry from wordsworth to the present.** Toronto: University of Toronto Press.

Lake, R. 1993. **Planners alchemy transforming NIMBY to YIMBY.** *Journal of the American Planning Association*, 59(1), 87-93.

Samuelsson, K. et al. (2020) **Urban nature as a source of resilience during social distancing amidst the coronavirus pandemic.** OSF Preprints. <https://doi.org/10.31219/osf.io/3wx5a>

Snep, R. & Opdam, P. (2010). **Integrating nature values in urban planning and design.** In: Gaston, K. J. (Ed.) *Urban ecology.* Cambridge University Press. pp. 261-286.

Yiftachel, O. 2009. **Theoretical notes on 'gray cities': the coming of urban apartheid?.** *Planning Theory*, 8(1), 88-100.

ידי ההתייחסות אליהם בדרך לשונית או נושאת, או על ידי הצגת הקונפליקט בין הסביבה הטבעית לסביבה הבנויה. הטבע העירוני משמש בשירים כמטונומיה להלך הרוח של הדוברים: הטבע כפלא בריאה, כנס של הישרדות, כאובייקט להתעללות, כהמחשה לאדישות, כמרחב של פיתוי אירוטי. בעוד שהעיר מייצגת את עוצמת ההישגים המודרניים, הרי שפיסות הטבע הקטנות שנותרו בה במכוון או בשוגג הן שרידים לעולם קדום, נאיבי ופראי. שירת הטבע העירוני היא לפיכך ביטוי בלתי נמנע כמעט לאורח החיים המודרני, אך יחד עם זאת בשירים הללו משמש הטבע כנקודת ייחוס רגשית, ולמעשה הם מביעים את עמדת המשוררים כלפי עצמם בתוך הסביבה העירונית. הטבע משול לאישיות של המשורר ולתחושותיו הסובייקטיביות כלפי סביבת המחיה שלו. שירת הטבע העירוני מבטאת אפוא את הדואליות של נדידת מבטם של הדוברים אל סביבתם – כלומר הפניית המבט והרגש אל החוץ – בד בבד עם חזרת המבט אל עצמם, בביטוי עמדתם כלפי מושא ההתבוננות, עמדה המצויה בין אימה להשתוקקות.

שירת טבע עירוני מציגה את ההתייחסות ואת התפיסות של בני אדם בנוגע לדיאלוג בין הסביבה הטבעית והסביבה הבנויה ואת מקומם שלהם בין המרחבים הללו. לצד ההנאה האסתטית מסוגה שירית זו, היא עשויה לשמש גם כהשראה וכבסיס רעיוני ורגשי לתכנון עירוני מושכל, מפני שהיצירות הללו חושפות, שלא במתכוון, את חוויית החיים של המשוררות והמשוררים בעיר, מה שמכונה בשפה צרכנית "חוויית משתמש". שלושת הקריטריונים שהוצגו לעיל למיקום שירי טבע עירוני על הרצף בין שיר עירוני שיש בו מרכיבים טבעיים לבין שיר טבע עירוני מובהק, וארבעת הרצפים שמייצגים אותם, יכולים לשמש כשכבת תכנון נוספת, ולהוות כלי משתף חדש לתכנון עירוני המתבסס על החוויה האישית של בני אדם בעיר – הרגישויות, הזיכרונות והתגובות שלהם לסביבתם.

מקורות

טוהר, ו. ווולפסון, ע. 2021. כיצד ניתן להגדיר שירה אקופואטית? עיתון 77, 421, 42-45.

מנדלסון, ע., בלבן, ע. זילברשטיין-ברזידה, י. ופרגו, י. 2017. מדניות ארמית לטבע עירוני, המשרד להגנת הסביבה.

Bernardini, C. & Irvine, K. N. 2007. **The 'nature' of urban sustainability: private or public green spaces?.** *WIT Transactions on Ecology and the Environment* 102. WIT Press. pp. 661-674.

Chiesura, A. 2004. **The role of urban parks for the sustainable city.** *Landscape and urban planning*, 68(1), 129-138.

ד"ר ורד טוהר ראשת המחלקה לספרות עם ישראל באוניברסיטת בר-אילן, היא מרצה, עורכת וחוקרת ספרות עברית ויהודית. טוהר פרסמה עד כה שני ספרים, ערכה חמישה ספרים וחיברה עשרות מאמרים, רשימות וטורים בבמות ישראליות ובינלאומיות בתחום. פרסמה ספר פרודה דו-לשוני ושני ספרי שירה.

Vered.Tohar@biu.ac.il

פרופ' עדי וולפסון ראש המסלול לתואר שני בהנדסה ירוקה במכללה האקדמית להנדסה ע"ש סמי שמעון בבאר שבע. וולפסון הוא גם משורר, פעיל סביבה, מומחה בתחום הקיימות ואיכות הסביבה ופרופ' להנדסה כימית. בנוסף לפעילותו האקדמית הוא מתנדב במגוון מסגרות ופורומים לקידום איכות הסביבה והקיימות בישראל.

adiw@sce.ac.il